

Marta Walkusz

Biblioteka Główna Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku

m.walkusz@amuz.gda.pl

 0000-0003-0849-3818

Serie i cykle wydawnicze w drukach muzycznych wydanych w Warszawie w latach 1875-1918 jako narzędzie do upowszechniania i komercjalizacji sztuki

Series and publishing cycles in music prints published in Warsaw between 1875 and 1918 as a tool for dissemination and commercialization of art

Abstract: From the first half of the nineteenth century onwards, it became a visible trend to publish musical works in series. It was dictated mainly by practical reasons: the series could be ended at any time, and it was easier to include thematically the works published in the series. This form of publishing induced a potential buyer to complete the entire series of publications. Identifying the group of the recipients of the music prints was one of the marketing measures that were most simply reflected in the meaningful titles (names) of the series. In this article, the author shows that this phenomenon was particularly noticeable in Warsaw music publications published in the years 1875-1918; publishing sheet music in series fully corresponded to the music editors' focus not only on dissemination, but – thanks to the knowledge of consumers' needs – also on the commercialization of music.

Key words: music prints, Warsaw musical items, 1875-1918, publishing series, commercialization of art.

Słowa kluczowe: druki muzyczne, muzykalia warszawskie, 1875-1918, serie wydawnicze, komercjalizacja sztuki.

„Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” – Udział zagranicznych recenzentów w ocenie publikacji; Stworzenie anglojęzycznej wersji wydawniczej publikacji; Digitalizacja tomów archiwalnych rocznika w celu zapewnienia otwartego dostępu do nich przez Internet oraz wdrożenie i utrzymanie cyfrowej platformy redakcyjnej – zadanie finansowane w ramach umowy nr 653/P-DUN/2019 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Już od 1820 r. widocznym trendem stało się wydawanie dzieł w seriach, co można tłumaczyć głównie względami praktycznymi: serię można było w każdej chwili zakończyć, łatwiej też było sklasyfikować tematycznie publikowane w niej dzieła, ponadto taka forma wydawnicza skłaniała potencjalnego kupca do skompletowania całości ciągu wydawnictw¹. Konkretyzacja odbiorców druków muzycznych stanowiła jeden z zabiegów marketingowych, mających swe najprostsze odbicie w wymownych tytułach (nazwach) serii. W niniejszym artykule chciałabym wykazać, iż zjawisko to jest szczególnie zauważalne w warszawskich drukach muzycznych wydanych w latach 1875-1918, bowiem publikowanie nut w seriach w pełni wpisuje się w ówczesne ukierunkowanie się edytorów muzycznych nie tylko na upowszechnianie, lecz – dzięki znajomości potrzeb konsumentów – wręcz na komercjalizację twórczości muzycznej.

Księgoznawcy podkreślają, że funkcjonowanie społeczeństwa wobec postępującej XIX-wiecznej industrializacji przede wszystkim wyraża slogan „więcej, szybciej, taniej”, a więc wytwarzanie, kupowanie i posiadanie, ale także świadomość rynku i orientowanie się w kulturze. Edytorzy, podążając za tymi zmianami, brali pod uwagę kwalifikacje robotników w poligrafii (np. zecerów) i zastosowanie w tej dziedzinie najnowszych osiągnięć technicznych w praktyce, rozwój sieci księgarń i antykwariatów, system informacji wydawniczo-księgarskiej, podążanie za potrzebami różnego typu odbiorców i zachęcanie ich do zakupu (niższymi cenami, subskrypcjami, atrakcyjną szatą graficzną). Należy też zwrócić uwagę na dążenie do profesjonalizacji zawodu edytora, księgarza i redaktora². Badacze zauważają te same zjawiska także w obrębie edytorstwa i księgarstwa muzycznego, gdzie komercjalizacja sztuki jest zauważalna tym bardziej, że w muzycznej ofercie wydawniczej najistotniejszym elementem jest praktyczne wykorzystanie wydrukowanego dzieła³. Celom komercyjnym służył przede wszystkim system informacji wydawniczo-księgarskiej obecnej już od XVIII w. w postaci krótkich anonsów prasowych publikowanych we wszelkiego rodzaju periodykach, ogłoszeniach prenumeraty bądź rozbudowanych prospektów, ze wskazaniem miejsca lub kilku miejsc zakupu nut, podkreśleniem łatwości dostępu nie tylko lokalnie, lecz – w przypadku największych wydawców – także w różnych zaborach, a nawet w Europie i na świecie.

¹ H. Kowalska, *Serie nutowe w repertuarze wydawców muzykaliów w okresie zaborów*, „Roczniki Biblioteczne” 2005, R. 49, s. 123.

² B. Bieńkowska, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 159-169.

³ W. Tomaszewski, *Informacja wydawniczo-księgarska o warszawskich drukach muzycznych w latach 1772-1865*, [w:] *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa* pod red. J. Kosteckiego, T. 3, Warszawa 1991, s. 41-73

Jednym z istotniejszych wyrazów komercjalizacji był specyficzny sposób przedstawiania w anonsach nowo wydanych utworów. Wymieniony tytuł wzbogacano o tekst uatrakcyjniający, np. nawiązanie do aktualnego wydarzenia kulturalnego, w którym potencjalny odbiorca mógł uczestniczyć. Taki anons przekonywał bywalca salonów lub teatrów o konieczności posiadania wersji drukowanej danego dzieła muzycznego, którego wykonanie być może niedawno usłyszał. A jeśli jednak nie usłyszał, to tym bardziej warto w domowym księgozbiore mieć nuty tegoż dzieła, aby się z nim zapoznać, móc samemu go wykonać i zyskać tym samym uznanie w towarzystwie. Niektóre okresy w roku, np. karnawał, święta, sprzyjały wzrostowi ilości wydanych nut na daną okoliczność; w tym celu publikowano specjalne edycje prospektów.

Szczególnym przejawem upowszechniania twórczości muzycznej na przełomie XIX i XX w. było publikowanie nut w rozmaitych seriach i cyklach wydawniczych. Przy czym należy rozróżnić pojęcia „seria” i „cykl”, gdyż ich doprecyzowanie pozwoli na rozpoznanie, jaki rodzaj ciągłości wydawniczej wykorzystywano najczęściej przy publikacji muzykaliów. Za serię należy więc uznać takie wydawnictwo ciągłe, którego poszczególne tomy są dziełami różnych autorów, mają tytuł wyróżniający, a jednocześnie są powiązane wspólnym tytułem i opatrzone (lub nie) ciągłą numeracją⁴ lub innymi znakami identyfikacyjnymi⁵. Różnica między serią a cyklem wynika przede wszystkim z obecności z góry ustalonego planu wydawniczego. W przypadku cyklu plan ten jest konsekwentnie realizowany, a jego zakończenie jest przewidziane, np. z powodu wyczerpania zagadnienia. O tym, że zakończenie było działaniem intencjonalnym edytora świadczy stała liczba kompozycji będących elementami cyklu⁶ (np. po 6, 12 utworów itp.). Dużo wcześniej przed rozpoczęciem publikacji cykli ogłaszano takie plany wydawnicze, oferując czytelnikom przedpłaty⁷. Seria natomiast z założenia nie ma przewidywalnego końca⁸. Jej zakończenie zwykle było skutkiem przerwania działalności samego wydawcy. Cykle zazwyczaj były numerowane. Obejmowały 200, a czasem ponad 300 zeszytów, np. „Le Carnaval de Varsovie” („Karnawał Warszawski”⁹) Ferdynanda Hösicka (1835-1900). Duża liczba numerów oraz różnorodność treści zapewne niekiedy dezorientowała odbiorców, dlatego

---

⁴ EWoK, szp. 2147.

⁵ J. Dunin, *Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX-XX wieku*, oprac. wstępem poprzedził i podał do druku J. Ladorucki, Łódź 2018, s. 197.

⁶ H. Kowalska, *Serie nutowe...*, s. 125.

⁷ Tamże, s. 126.

⁸ Tamże, s. 198.

⁹ Tamże, s. 130.

wydawcy dzielili serie¹⁰ lub tworzyli tzw. podserie grupujące dzieła muzyczne według różnorodnych kryteriów¹¹.

Tytuły serii odzwierciedlały aktualne upodobania publiczności. Bardzo popularną wśród odbiorców grupą tematyczną wydawnictw ciągłych były transkrypcje i aranżacje fragmentów dzieł scenicznych, głównie operetek, wyjątków baletowych lub ulubionych arii operowych. Były to nie tylko fortepianowe kompozycje. Licznie publikowano także układy na głos i fortepian (partia fortepianowa najczęściej w ułatwionej, przystępnej dla nieprofesjonalnego muzyka aranżacji), np. wydawane przez: Gustawa Karola Sennewalda (1833-1896) „Wesołe Piosenki. Zbiór Śpiewów i Kupletów Wykonywanych w Teatrze Nowości i Innych”¹²; Gebethnera i Wolffa „Odgłosy Operetek. Śpiewy i Kuplety z Operetek”, „Dernières Nouveautés des Opérettes”, „Zbiór Ulubionych Śpiewów”, „Kłosa z Naszej i Obcej Niwy”; Wydawnictwo Kasy Przechowczości „Echa Oper i Operetek”.

Seria umożliwiała skompletowanie dzieł i prezentowanie ich na półce w domowej bibliotece. Wydawcy wychodzili tej potrzebie naprzeciw, przygotowując wydania poszczególnych tomów danej serii w jednolitej szacie graficznej, w której nazwa serii bądź cyklu była przedstawiona powiększoną, ozdobną czcionką i stawała się znakiem rozpoznawczym. Często samo posiadanie kompletu serii było ważniejsze niż wykonywanie tych utworów. Z drugiej strony popularyzowanie pewnych dzieł miało wpływ na kreowanie gustu odbiorców.

Charakterystyczną cechą serii jest jej rozpoznawalny znak graficzny. W przypadku druków nutowych, których powierzchnia okładki jest spora

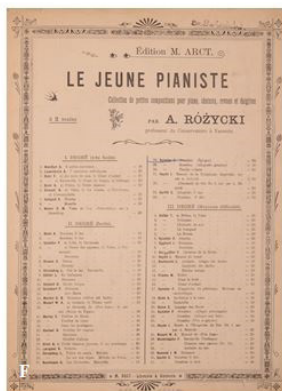
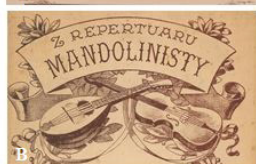
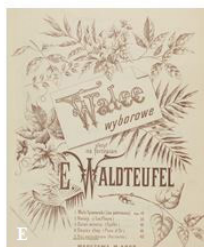
¹⁰ Prezentacja na okładce całości aktualnie wydanych numerów serii „Opera w Salonie” do numeru 178, z podziałem na kompozytorów, zob. G. Bizet, *Carmen, kuplety toreadora*, Warszawa: Gebethner i Wolff (Druk i Lit. Jana Cotty), [1912-1915], 9, [1] s. ; 33,5 cm, (Opera w Salonie ; 2). BN, sygn.: Mus.III.154.006, [online] <http://polona.pl/item/87836347> [dostęp 13.11.2020]. Ok. 1918 r. seria liczyła już 156 numerów, por. C. Gounod, *Faust*. Akt 3, nr 5: *Śpiew Siebla: Kwiatki wyjawcie jej = Fates lui mes aveux*, Warszawa: Gebethner i Wolff, [post 1918], 9 s. ; 32 cm, (Opera w Salonie ; 156). BN, sygn.: Mus.III.105.143, [online] <http://polona.pl/item/68395983> [dostęp 13.11.2020].

¹¹ Bywało, że podserie reklamowano na okładkach utworów muzycznych pochodzących z innych serii. Przykładem przednia okładka z podziałem serii „Śpiewy Polskie z Towarzystwem Fortepianu” na kilka podserii, zob.: G. Puccini, *Tosca*. Akt 2: *Modlitwa Toski*, Warszawa: Gebethner i Wolff, [1912-1915], 5 s. ; 32 cm, (Opera w Salonie ; 125). BN, sygn.: Mus.III.150.007, [online] <http://polona.pl/item/14522420> [dostęp 13.11.2020]. Natomiast na tylnej okładce tego druku znalazła się prezentacja dwóch różnych serii oraz ich podserii.

¹² Zob. np. W. Aletter, *Młoda wdówka = (Die kleine Witwe)*, kuplety śpiewane w krotoczwili „Dama od Maksyma”, Warszawa: G. Sennewald (ul. Aleksandra No 17 Lit. J. Mękarski), cenz. 18 VII 1900, 3, [1] s. ; 33 cm, (Wesołe Piosenki), BN, sygn.: Mus.III.87.146, [online] <http://polona.pl/item/71257284> [dostęp 13.11.2020]. Serię „Wesołe Piosenki” kontynuował potem Gebethner i Wolff jako wydawnictwo numerowane, por. A. Kutschera, *Mateczko, ach, co mi się śniło = (Weisst du, Mutterl, was i träumt hab?)* op. 4, śl. pol. B. Londyńskiego, Warszawa: Gebethner i Wolff, [po 1910], 3, [1] strona ; 34 cm, (Wesołe Piosenki ; 16). BN, sygn.: Mus.III.90.787, [online] <http://polona.pl/item/71171983> [dostęp 13.11.2020].

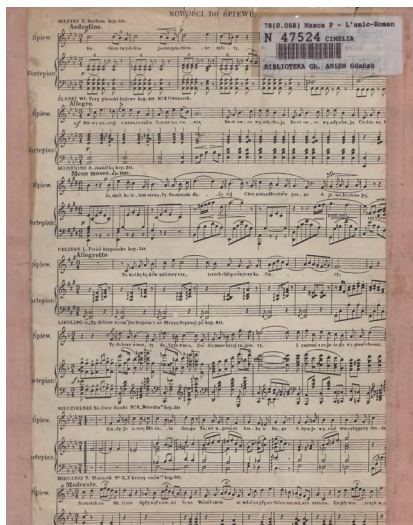
(wysokość większości woluminów wynosi ponad 30 cm), nie brakowało miejsca do umieszczenia ozdobnej nazwy serii i jej logotypu oraz stylizowanej ramki, a w niektórych wydawnictwach również rysunku, który od razu miał zwracać uwagę kolekcjonera (przy czym układ tych elementów i styl graficzny ulegał czasem zmianie). Na okładkach umieszczano także litografowane, poli- lub monochromatyczne ilustracje znanych i popularnych wówczas artystów. Jednak w większości przypadków tytuły serii były zapisywane prostą czcionką (choć w różnych kolorach), bez ilustracji i obramowania (fot. 1 A-G).

Fot. 1 A-G. Wybrane przykłady nazw i logotypów serii. A: seria G.K. Sennewalda „Wesołe Piosenki. Zbiór Śpiewów i Kupletów Wykonywanych w Teatrze Nowości i Innych”; B i C: seria B. Rudzkiego „Z Repertuaru Mandolinisty”; D: seria Księgarni Mazowieckiej „Skrzypek w Salonie. Zbiór Najulubieńszych Melodji na Same Skrzypce”; E: seria M. Arcta „Walce Wyborowe Ułożył na Fortepian E. Waldeufel”; F: seria M. Arcta „Le Jeune Pianiste”; G: seria Gebethnera i Wolffa „Kłosa z Naszej i Obcej Niwy”

Prezentacja poszczególnych numerów w obrębie cyklu lub serii występowała w dwóch odmianach – w postaci zwykłego spisu lub jako nutowe incipity (zob. fot. 2 i fot. 3).

Fot. 2. P. Mascagni, *L'amico Fritz*: No. 1, *Romanza Son pochi fiori* = *Romans o fijołkach* [na sopran i fortepian]. Varsavia ; Moscou: Gebethner e Wolff ; J. Hilkner (Lit. J. Mękarski 40 Krak. Przedm. w Warszawie), cenz. 1891. 5 s. ; 34 cm. Źródło: BG AMuz., nr inw. N 47524; sygn.: 78(0.068) Masca P - L'amic-Roman. Zdjęcie: Marta Walkusz

Fot. 3. S. Moniuszko, *Verbum Nobile* [...], sł. J. Chęcińskiego, Warszawa-Kraków: Gebethner i Wolff, [druk po 1919], 7 s. ; 32 cm, Źródło: BG AMuz., nr inw. N 44420, sygn.: 78(0.068) Moniu S - Verbu/Sta. Zdjęcie: Marta Walkusz

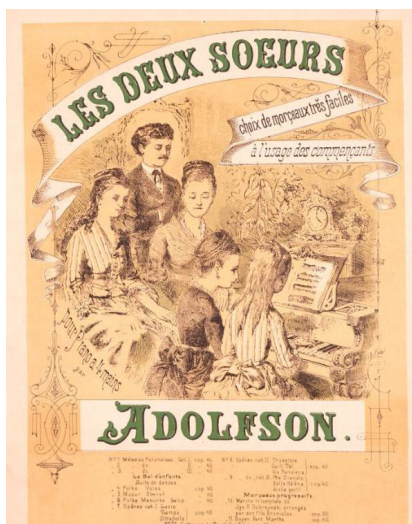
Wśród warszawskich nut wydanych w seriach i cyklach w latach 1875-1918 można wyróżnić kilka grup tematycznych, których obecność była wyrazem popularności danych obsad wykonawczych, czy gatunków muzycznych. W seriach tych widoczne było również uznanie dla twórczości danego artysty (honorowano tak przede wszystkim wokalistów), autora słów lub przekładów oraz kompozytora. Liczne przykłady tych serii dowodzą, w jak dużym stopniu edytorzy orientowali się w aktualnych trendach kolekcjonerskich, wydając serie zarówno z myślą o potrzebach konkretnych instrumentalistów, mając na uwadze rozmaite okazje do wspólnego muzykowania, a także pamiętając o osobach początkujących i dzieciach uczących się gry na instrumentach.

Pierwsza grupa serii obejmuje utwory na konkretną obsadę wykonawczą. Najliczniejsze były kompozycje fortepianowe, a szczególnie cykle tańców, np. publikowane u Józefa Kaufmanna (daty urodzenia i śmierci nieznane): „Zbiór Ulubionych Tańców”, „Najnowsze Tańce na Fortepian”, „Nowe Mazury Ułożone na Fortepian”, „Quadrilles et Lanciers pour le Piano”, czy „Dances Nouvelles pour le Piano par Jean et Joseph Strauss”. Tańce na fortepian wyróżnili także: firma Gebethner i Wolff, np. w seriach: „Tańce i Marsze na Fortepian”, „Valses de Salon pour Piano à Deux Mains (Walce do Tańca)”, „Nouvelles Dances de Salon Modernes pour Piano”; Wydawnictwo M. Arct, np.: „Walce Wyborowe Ułożył na Fortepian E. Waldteufel”; F. Hösic: „Choix de Dances Favorites pour le Piano”; J. Fiszer (1863-1909), np.: „Cake-Walk”, „Dances Nouvelles pour Piano Seul” i cykl „3 Marsze Humorystyczne”; J. Guranowski (1860-1922), np.: „Wybór Nowych Utworów Tanecznych na Fortepian”; Konstanty Trepte (1856-1927), np.: „Dances Favorites pour Piano”; G.K. Sennewald, np.: „Dances pour Piano” i Henryk Trenkler (zm. 1902): „Pluie de Fleurs. Nouvelles Dances de Salon pour Piano”¹³. Muzyka fortepianowa była układana również w inne, nietaneczne serie. Tworzyły je utwory zarówno na fortepian solo, na fortepian na cztery ręce (np. seria M. Arcta „Koleżanki”, czy zeszyty „Les Deux Soeurs. Choix de Morceaux Très Faciles à L’usage des Commencants” F. Hösicka), jak i na dwa fortepiany. Warto zwrócić uwagę na piękną okładkę zeszytu F. Hösicka (zob. fot. 4), której ikonografia zawiera bezpośrednią wskazówkę, że utwory w nim zawarte przeznaczone są dla całej rodziny. Niewątpliwie edytor zastosował tutaj czytelny chwyt reklamowy promujący to wydawnictwo.

---

¹³ W. Osmański, *Brunetka polka* [op. 47], Varsovie: H. Trenkler, [około 1880], 4 s., il. ; 31 cm, (Pluie de Fleurs), H 16 T, BN sygn.: Mus.III.143.082.

Fot. 4. A. Gutmann, *Le tourbillon*, galop [brillant op. 37], Warszawa: F. Hösicke, [ok. 1880], 13 s. : il. ; 32 cm, (Les Deux Soeurs ; 12). BN, sygn.: Mus.III.80.105, [online], <http://polona.pl/item/39646672> [dostęp 13.11.2020]

Wśród wydawnictw przeznaczonych na obsady wykonawcze inne niż fortepian solo można wyróżnić serie skrzypcowe: Gebethnera i Wolffa „Compositions pour Instruments à Cordes” i „Répertoire des Pièces. Classiques et Modernes pour Violon avec Accompagnement de Piano”¹⁴; Kazimierza Idzikowskiego (zm. 1918): „Choix des Compositions Modernes pour Violon et Piano”; „Skrzypek w Salonie” Księgarni Mazowieckiej oraz utwory na mandolinę: imponująca seria zawierająca blisko 300 numerów „Z Repertuaru Mandolinisty” (utwory na mandolinę bądź skrzypce z tekstem podłożonym), „Mandolinist i Skrypać” Bronisława Rudzkiego (zm. 1940) oraz „Towarzysz Mandolinisty” i „Mandolinista w Salonie” publikowane nakładem Księgarni Mazowieckiej.

Druga grupa tematyczna serii była dedykowana konkretnym muzykom. Wśród serii kompozytorskich można wymienić nuty wydane przez Wydawnictwo Edwarda Wende (1830-1914) ułożone w serię „Compositions pour le Piano, Karol Milowicz”¹⁵; M. Arcta „Oeuvres de Jean Sébastien Bach”¹⁶,

¹⁴ Było to wydawnictwo zbudowane analogicznie do serii opracowań fortepianowych R. Strobla. Utwory skrzypcowe w nim zawarte opracowali i posegregowali według 6 stopni trudności profesorowie IMW, m.in. R. Aust i A. Cink. Zob. H. Kowalska, *Serie nutowe...*, s. 128-129.

¹⁵ Karol Milowicz (daty życia nieznane), kompozytor. Zob. *Nasz dział nutowy*, „Nowości Muzyczne. Dodatek literacki” 1910, nr 4, s. [3].

¹⁶ „Oeuvres de Jean Sébastien Bach, Revues, Interprétées et Doigtées par Al. Michałowski, A. Różycki, A.M. Zawirski, Professeurs au Conservatoire de Musique à Varsowie [!]”, [w:] *Wydawnictwa pedagogiczno-muzyczne Wydawnictwa i Księgarni M. Arcta w Warszawie*, Warszawa: Księgarnia i Skład Nut M. Arcta, [1909], s. 20.

„Compositions Paul Wachs”, „Walce Wyborowe Ułożył na Fortepian E. Waldteufel” i „Petits Morceaux Faciles Composées par J. Łusakowski”. Podobnie firma Gebethner i Wolff wydawała dzieła kompozytorów: „Utwory do Śpiewu Marjana Sokołowskiego”, „Mélodies Polonaises de Stanislas Moniuszko Transcrites et Paraphrasées pour Piano” oraz wielką serię dzieł Fryderyka Chopina (1810-1849): „Frédéric Chopin. Oeuvres de Piano. Edition Nouvelle Revue, Corrigée et Doigtée par Jean Kleczyński, avec Variantes Provenant de L’auteur Lui-même et Communiquées par Ses Meilleurs Élève”. Natomiast J. Fiszer wydawał w serii kompozycje Emila Haucka¹⁷: „Célèbres Compositions de Emile Hauck”.

W tej grupie tematycznej można wyróżnić też publikacje zawierające repertuar wybranego artysty scenicznego, autora słów lub przekładów. Dość liczne cykle tego typu ukazywały się w wydawnictwie Rudzkiego, m.in.: „Z Repertuaru St. Ratolda”¹⁸, „Z Repertuaru Józefa Redo”¹⁹, „Z Repertuaru Władysława Lina”²⁰, „Z Repertuaru W. Rapackiego”²¹. G.K. Sennewald wydał cykl „Wybór Śpiewów z Repertuaru A. Bandrowskiego”²² we własnym przekładzie, M. Arct wydał natomiast cykl „Z Repertuaru Tadeusza Leliwy”²³ a firma Gebethnera i Wolffa „Pieśni Obce : na mezzosopran z towarzyszeniem fortepianu w przekładzie polskim J. Chęcińskiego” ówczynie jednego z najwybitniejszych autorów polskich przekładów.

Jako trzecią kategorię omawianych typów wydawnictw należy wyszczególnić dydaktyczne wydawnictwa ciągłe. Ich pojawienie się na rynku warszawskim należy uznać za przełom w polskiej dydaktyce muzycznej, gdyż do tej pory muzyki uczono głównie z publikacji wydawców niemieckich²⁴.

¹⁷ Emile Hauck (?-1963), francuski kompozytor, [w:] Bibliothèque Nationale de France, [online] <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb14842921v> [dostęp 13.11.2020].

¹⁸ Stanisław Antoni Ratold (Zadarnewski, 1893-1926), piosenkarz kabaretowy i estradowy, librecista, zob. *Tragiczny zgon ś. p. Ratolda*, „Kurier Warszawski” 1926, nr 184, z dnia 7 lipca, s. 8.

¹⁹ Józef Stanisław Redo (1872-1942), śpiewak i aktor operetkowy. Zob. *Redo Józef Stanisław*, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego*. [T. 1], s. 589.

²⁰ Władysław Lin (zm. 1965), aktor m.in. Teatru Nowości i piosenkarz; znana jest data rozpoczęcia jego działalności artystycznej: 1917 r., zob. *Lin Władysław*, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego*. [T. 1], s. 383.

²¹ Wincenty Rapacki (1865-1943), aktor i śpiewak, zob. *Rapacki Wincenty*, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego*. [T. 1], s. 583.

²² Aleksander Bandrowski (1860-1913), tenor operowy, librecista i tłumacz. Zob. „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” 1885, nr 96, s. 303.

²³ Tadeusz Leliwa (1875-1929), tenor Opery Warszawskiej, pedagog, zob. *Leliwa Tadeusz*, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego*. [T. 1], s. 372. Zob. też *Teatr i muzyka*, „Kurier Warszawski” 1922, R. 102, nr 248, s. 6.

²⁴ M.in. Henry’ego Charlesa Litolffa, Eduarda Hallbergera, Bernharda Christopa Breitkopfa, Carla Friedricha Petersa, Karla Franza Koehlera czy Carla Krolla. Zob. „Programat na 6 kursów rocznych podzielony, podług którego ma być prowadzony wykład w klasach fortepianowych”, [w:] A. Rutkowska, *Działalność pedagogiczna Instytutu Muzycznego Warszawskiego (1860-1918)*, War-

W obrębie owych polskich serii dydaktycznych podzielono kompozycje na stopnie trudności, w oparciu o programy nauczania Instytutu Muzycznego Warszawskiego i Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego. W przypadku kompozycji na fortepian, szczegółowo je opalcowano. Pierwszym zbiorem dydaktycznym był cykl zainicjowany w 1882 r.²⁵ przez Ludwika Polaka (1827-1885) „Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul Choisis Revues et Doigtées par Rodolphe Strobl, Professeur du Conservatoire à Varsovie”. Został wydany w trzech zestawach: „I-me Suite”, „II-me Suite” i „III-me Suite” z podziałem utworów na dwa stopnie trudności: „Morceaux Faciles et de Moyenne Difficultés” oraz „Morceaux plus Difficultés”. Prawdopodobnie po śmierci Polaka w 1885 r., celem uniknięcia nagłego przerwania ukazywania się poszczególnych numerów, cykl przejęła firma Gebethner i Wolff. Kolejne zeszyty zostały jednak opublikowane niezgodnie z zaplanowaną numeracją i w większości przypadków bez daty wydania. W określeniu datacji druku części zeszytów pomocne mogą być jedynie z rzadka podane daty cenzury (zawsze 1882) w połączeniu z numerem występującym w znaku wydawniczym L. Polaka (L [nr] P lub L. P. [nr])²⁶. Pozostałe zeszyty posiadają znaki wydawnicze i adres Gebethnera i Wolffa²⁷, dlatego moim zdaniem powinny być datowane po 1885 r. Tytuł cyklu uzasadnia przypuszczenie, iż L. Polak zamierzał wydać tylko 24 utwory. Zbiór kompozycji ujęty w zestawie pierwszym nie zawiera w nazwie cyklu wyrażenia „I-me Suite” (zob. fot. 5), które pojawia się dopiero na okładce utworu *Fugue de la toccata en mi mineur* J.S. Bacha²⁸ ze znakiem wydawniczym L.P. 51.

szawa 1967, s. 182 oraz „Programat sześciu kursów rocznych w klasach fortepianowych”, tamże, s. 186.

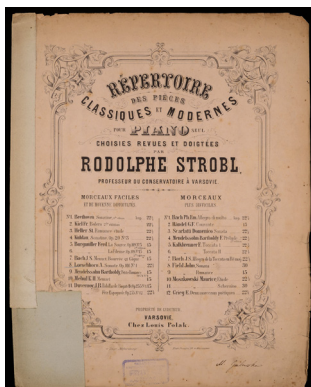
²⁵ *Przewodnik dla nauczycieli*, „Echo Muzyczne. Dwutygodnik Literacko-Artystyczny” 1882, nr 18, s. 141.

²⁶ Np. A. Löschnhorn, *Sonate* op. 101, no. 1, 1re partie, Varsovie: L. Polak, cenz. 1882, strony 2 [i] 5 ; 34 cm, (Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul, Morceaux Faciles et de Moyenne Difficultés ; 8). BN, sygn.: Mus.III.94.105, [online] <http://polona.pl/item/74775850> [dostęp 13.11.2020].

²⁷ Np. F. Mendelssohn-Bartholdy, *Marche nuptiale du Songe d'une nuit d'été*, Varsovie: Gebethner & Wolff, [ok. 1880], 5 s. ; 33 cm, (Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul. Suite 2, Morceaux Faciles et de Moyenne Difficultés ; 6). Znak wydawniczy G. 1019 W. BN, sygn.: Mus.III.87.301, [online] <http://polona.pl/item/65514563> [dostęp 13.11.2020]. Data wydania podana za BN, prawdopodobnie błędna.

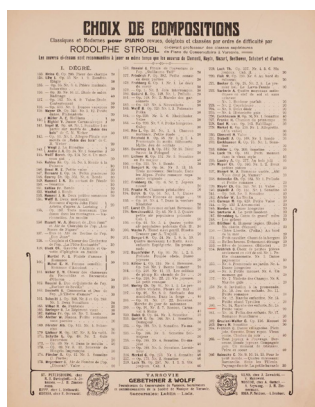
²⁸ J.S. Bach, *Fugue de la toccata en mi mineur*, Varsovie: L. Polak, [ca 1890], 5 s. ; 34 cm, (Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul. Suite 2, Morceaux plus Difficiles ; 1). Data wydania według BN, sygn. Mus.III.86.874 ; Mus.III.145.807, [online] <http://polona.pl/item/73025355> [dostęp 13.11.2020].

Fot. 5. A. Löschhorn, *Sonate* op. 101, no. 1, 1re partie, Varsovie: L. Polak, cenz. 1882, (*Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul, Morceaux Faciles et de Moyenne Difficultés* ; 8), [online] <http://polona.pl/item/74775850> [dostęp 8.12.2018]²⁹

Drugą serią pedagogiczną był ogromny zbiór kompozycji opracowany przez Rudolfa Strobla (1831-1915), wydawany wyłącznie przez Gebethnera i Wolffa: „Choix de Compositions Classiques et Modernes pour Piano Revues, Doigtées et Classées par Ordre de Difficulté par Rodolphe Strobl [...]”. Zawierał dzieła kompozytorów polskich i zagranicznych ułożone wg pięciu stopni trudności³⁰ (zob. fot. 6).

Fot. 6. O. Fröhlich, *Choix de petites pieces seulement en clé de sol*. Nr. 14, *Marches des enfants*, Varsovie: Gebethner & Wolff (Oboźna 9, lit. C. Witanowski), [1912-1915], 3, [1] s. ; 34 cm, (*Choix de Compositions Classiques et Modernes pour Piano. Degré 1* ; 260). BN, sygn.: Mus.III.78.265, [online] <http://polona.pl/item/70314864> [dostęp 13.11.2020]

²⁹ Por. inny numer z zestawu pierwszego: J. Field, *Romance*, Varsovie: L. Polak, [cenz. 1882], 3 s. ; 34 cm, (*Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul, Morceaux plus Difficiles* ; 9). Znak wydawniczy L 21 P. BN, sygn.: Mus.III.94.055 ; Mus.III.86.879, [online] <http://polona.pl/item/68705232> [dostęp 13.11.2020].

³⁰ H. Kowalska, *Serie nutowe...*, s. 128-129.

Istniały również dydaktyczne wydawnictwa ciągle wyspecjalizowane w konkretnej formie muzycznej. Taką kolekcją były m.in. „Études et Exercices” wydawane przez M. Arcta³¹. Podobnie jak w wyżej opisanych publikacjach, zawarte w niej kompozycje ułożone były według stopnia trudności. Około 1918 r. seria prezentowała już siedem stopni trudności i wydano ponad 100 numerów.

Dla najmłodszych muzyków również przeznaczono kilka serii, w większości opatrzonej programem pedagogicznym, np.: „Le Jeune Pianiste”, czy „Les Deux Amies” = „Przyjaciółki” M. Arcta³², „Moniuszko dla Młodzieży” Stanisława Sadowskiego (1860-1921), karnawałowe utworki dla dzieci we wspomnianej już serii „Karnawał Warszawski” F. Hösicka, czy „Album Młodego Pianisty” Księgarni Mazowieckiej.

Czwartą grupą tematyczną, bardzo zróżnicowaną i popularną wśród edytorów wydawnictw ciągłych, a zapewne i wśród kupujących, były publikacje zawierające utwory przeznaczone do muzykowania salonowego. Takie zbiory wydawali m.in.: F. Hösick – „Salon. Zbiór Kompozycyi Ulubionych Salonowych na Fortepian”, „Koncert w Salonie. Wybór Duecików Salonowych na Dwa Głosy Żeńskie lub Mieszane”; M. Arct – „Wybór Śpiewów Salonowych”, „Musique de Salon” i „Salon-Kompositionen”; Wydawnictwo J. Unger i W. Banarski – „Perles de Salon” i „Kompozycje Klasyczne i Salonowe na Fortepian”; Księgarnia Mazowiecka – „Skrzypek w Salonie”; Wydawnictwo Kasy Przejrzystości i Pomocy Warszawskich Pomocników Księgarskich – „Deklamator Salonowy” oraz B. Rudzki – „Pianista w Salonie (Le Pianiste au Salon)”.

Amatorskie muzykowanie miało wówczas w Warszawie ogromne powodzenie, nakładcy szukali więc kolejnych pretekstów do poszerzania oferty

³¹ Są to opracowania głównie etiud fortepianowych, a także innych ćwiczeń palcowych kompozytorów polskich: m.in. Jana Kleczyńskiego (1837-1895), Zygmunta Noskowskiego (1846-1919), Antoniego Wincentego Rutkowskiego (1859-1886) i Aleksandra Różyckiego (1845-1914) oraz kompozytorów zagranicznych: m.in. Theodora Döhlera (1814-1856), Louisa Köhlera (1820-1886), Alberta Löschora (1819-1905), Alberta Biehla (1835-1899), Aloysa Schmitta (1788-1866), Karla Heinricha Döringa (1834-1916), Ernsta Grenzebacha (1871-1936) Stephena Hellera (1813-1888), Alphonse’a Leduc (1804-1868), Sigmunda Leberta (1821-1884), Carla Czernego (1791-1857), Charlesa Mayera (1799-1862), Henriego Bertiniego (1798-1876), Bernharda Wolffa (1835-1906), Hermanną Berensą (1826-1880), Johanna Nepomuka Hummla (1778-1837), Henriego Herza (1803-1888), Corneliusa Gurlitta (1820-1901), Félixą Le Couppey’a (1811-1887), Jeana Baptiste’a Duvernoy (1802-1880). Por. np. L. Köhler, *Petite école de la vélocité (sans octaves)*, op. 242. Cah. 2, Warszawa: M. Arct, [post 1918], 9 s. ; 33 cm, (Études et Exercices. Degré 3 ; 3). BN, sygn.: Mus.III.89.912 ; Mus.III.65.276 ; Mus.III.116.808, [online] <http://polona.pl/item/78624945> [dostęp 13.11.2020].

³² Dla M. Arcta serie pedagogiczne dla młodzieży opracowali profesorowie IMW, m.in.: A. Różycki („Le Jeune Pianiste”, „Les Deux Amies”, „Musique Classique et Moderne”, „Études et Exercices”), A. Michałowski, Marek Zawirski („Konserwatorium Warszawskie” lub „Conservatoire de Musique à Varsovie”), A. Łusakowski („Młody Muzyk”). Zob. H. Kowalska, *Serie nutowe...*, s. 133.

wydawniczej. Kolejną kategorię stanowiły zbiory kompozycji z przeznaczeniem rozrywkowym, balowym i karnawałowym (z pominięciem omówionych już form tanecznych na fortepian), np.: „Piękna Tancerka, Podarek Muzyczny na Karnawał”, „Le Carnaval de Varsovie” i „Niezapominajki Karnawałowe” F. Hösiccka, „Dźwięki Balowe” i „Marzenia Balowe” M. Arcta, czy „Baw się Warszawo. Album Karnawałowe” Księgarni Mazowieckiej.

Pozostałe grupy tematyczne nie były już tak licznie reprezentowane w repertuarze muzykaliów warszawskich. Na przykład muzyka religijna została ujęta przede wszystkim w gebethnerowski cykl „Caecilia. Zbiór Śpiewów Religijnych z Towarzyszeniem Organu lub Fortepianu” oraz serię F. Hösiccka: „Chwała na Wysokości. Zbiór Kompozycji Kościelnych”, w skład której wychodziły podserie „Msze i Śpiewy Kościelne St. Moniuszki” oraz „Msze i Śpiewy Kościelne Najcelniejszych Autorów Polskich Wybrane przez St. Moniuszkę, A. Freyera i in”³³. Muzyce polskiej poświęcono też serię „Kłosa z Rodzinnej Niwy. Najpiękniejsze Śpiewy i Melodye Polskie Ułożone jako Duetta na Skrzypce i Fortepian przez G. Adolfsa” czy zbiór „Kwiaty Polskie”³⁴ F. Hösiccka, ale wydawnictw tego typu (wyłącznie z rodzimą muzyką) było w badanym okresie tylko kilka.

Wydawano też serie bez konkretyzacji tematycznej i o różnej objętości, np. „Świat Muzyczny”³⁵ (tytuł serii także w wersji francuskiej: „Le Monde Musical”), „Głos Duszy” i „Perles Musicales” publikowane przez J. Kaufmana oraz obszerna seria „Cudne Dźwięki. Wybór Śpiewów Polskich i Obcych Kompozytorów” (ok. 1915 r. wydano 160 numerów³⁶) Gebethnera i Wolffa.

Imponująca liczba muzycznych wydawnictw ciągłych stanowi jeden z wyróżników muzycznego edytorstwa w Warszawie w latach 1875-1918. Dowodzą one, że dla edytorów muzycznych najwyższy priorytet stanowiły potrzeby odbiorców. Publikując cykle i serie wydawcy zaspokajali potrzeby

---

³³ Tamże, s. 129-130.

³⁴ Jak pisze H. Kowalska, zbiór „Kwiaty polskie. Ulubione śpiewy i melodye polskie ułożone na fortepian i zebrane przez W. Janusza” wszedł w skład serii „Salon. Zbiór kompozycji i ulubionych salonowych na fortepian, a od 191 numeru zmieniono nazwę na „Salon. Wybór kompozycji salonowych klasycznych na fortepian”. Z powodu liczebności (aż 270 utworów) i różnorodności pogrupowano je według trudności wykonania, co spotkało się z uznaniem odbiorców, zob. tamże, s. 130.

³⁵ BN posiada w swych zbiorach 32 pozycje z tej serii zawierającej drobne utwory (nie tylko polskich kompozytorów), głównie na fortepian lub głos i fortepian oraz opracowania fortepianowe wyjątków operowych. Nuty te zostały wydane w latach 1870-1872.

³⁶ Informacja podana za spisami z okładek, por. L. Denza, *Wróć do mnie znów... = (Torna), mélodie, śl. pol. W. Rapackiego (syna), Warszawa: Wydawnictwo Kasy Przechodności i Pomocy Warszawskich Pomocników Księgarskich*; [skł. gł.] Gebethner i Wolff, [przed 1910], 7, [1] s., 1 głos ([1] s.); 34 cm, (Cudne Dźwięki; 155). BN, sygn. Mus.III.87.606; Mus.III.119.270, [online] <http://polona.pl/item/73388614> [dostęp 13.11.2020]. BN podaje, w mojej opinii mylnie, datę wydania 1912-1915.

profesjonalnych muzyków (np. w seriach pedagogicznych, głównie pianistycznych i skrzypcowych), ale przede wszystkim wychodzili naprzeciw zainteresowaniom szerokiego grona wykonawców, w tym amatorów i melomanów o różnym stopniu zaawansowania muzycznego. O przeznaczeniu tych publikacji dla możliwie szerokiego grona odbiorców świadczą nośne tytuły nadawane cyklom i seriom, dobrze zazwyczaj odzwierciedlające zawartość muzyczną i przeznaczenie wykonawcze druków. Edytorzy pamiętali też o informowaniu kolekcjonerów o pozycjach już opublikowanych w ramach poszczególnych serii. Informacje te miały zwykle postać wykazów zawierających skrócone opisy bibliograficzne podane wraz z cenami publikacji. Rzadziej miały charakter incipitów nutowych – ten rodzaj prezentacji repertuaru pojawiał się przy mniejszych, zamkniętych cyklach.

Publikowanie dzieł muzycznych w seriach miało przede wszystkim cel marketingowy, gdyż niewątpliwie napędzało rynek wydawniczy, wzbudzając chęć posiadania wszystkich wydanych numerów i prezentowania ich w domowej bibliotece, czy na fortepianie w salonie – są to z pewnością jedne z pierwszych przejawów konsumpcjonizmu i komercjalizacji w sztuce. Sugestywność nazw serii i nieustanna, powszechna ich reklama miała również swój wymiar socjologiczny. Serie trafiały bowiem nie tylko do profesjonalnych muzyków, pedagogów, ale również do bardziej amatorsko muzykujących bywalców salonu i do zwykłych domów mieszczan, w których grę na instrumentach mogli uprawiać wszyscy.

Istnieje również trzeci wymiar tego zjawiska wykorzystujący pewne elementy socjotechniki, bynajmniej nie w złym tego słowa znaczeniu. Konkretyzowanie odbiorców serii, wskazywanie na popularność danych gatunków muzycznych, autorów i wykonawców w pewien sposób programuje odbiorcę sztuki wskazując mu na prawidłowe trendy. Jest to jednak osobny wątek otwierający moim zdaniem drogę do nowych badań.

Bibliografia

Źródła drukowane:

„Echo Muzyczne. Dwutygodnik Literacko-Artystyczny” 1882, nr 18.

„Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” 1885, nr 96.

„Kurier Warszawski” 1922, R. 102, nr 248.

„Kurier Warszawski” 1926, nr 184.

„Nowości Muzyczne. Dodatek literacki” 1910, nr 4.

Aletter W., *Młoda wdówka = (Die kleine Witwe)*, kuplety śpiewane w krotchwili „Dama od Maksyma”, Warszawa: G. Sennewald (ul. Aleksandrja No 17 Lit. J. Mękarski), cenz. 18 VII 1900, 3, [1] s. ; 33 cm, (Wesołe Piosenki), BN, sygn.: Mus.III.87.146, [online] <http://polona.pl/item/71257284> [dostęp 13.11.2020].

- Bach J.S., *Fugue de la toccata en mi mineur*, Varsovie: L. Polak, [ca 1890], 5 s. ; 34 cm, (Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul. Suite 2, Morceaux plus Difficiles ; 1). Data wydania według BN, sygn. Mus.III.86.874 ; Mus.III.145.807, [online] <http://polona.pl/item/73025355> [dostęp 13.11.2020].
- Bizet G, *Carmen, kuplety toreadora*, Warszawa: Gebethner i Wolff (Druk i Lit. Jana Cotty), [1912-1915], 9, [1] s. ; 33,5 cm, (Opera w Salonie ; 2). BN, sygn.: Mus.III.154.006, [online] <http://polona.pl/item/87836347> [dostęp 13.11.2020].
- Denza L., *Wróć do mnie znów... = (Torna)*, mélodie, sł. pol. W. Rapackiego (syna), Warszawa: Wydawnictwo Kasy Przejrzystości i Pomocy Warszawskich Pomocników Księgarskich ; [skł. gł.] Gebethner i Wolff, [przed 1910], 7, [1] s., 1 głos ([1] s.) ; 34 cm, (Cudne Dźwięki ; 155). BN, sygn. Mus.III.87.606 ; Mus.III.119.270, [online] <http://polona.pl/item/73388614> [dostęp 13.11.2020].
- Field J., *Romance*, Varsovie: L. Polak, [cenz. 1882], 3 s. ; 34 cm, (Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul, Morceaux plus Difficiles ; 9). BN, sygn.: Mus.III.94.055 ; Mus.III.86.879, [online] <http://polona.pl/item/68705232> [dostęp 13.11.2020].
- Fröhlich O., *Choix de petites pieces seulement en clé de sol*. Nr. 14, *Marches des enfants*, Varsovie: Gebethner & Wolff (Oboźna 9, lit. C. Witanowski), [1912-1915], 3, [1] s. ; 34 cm, (Choix de Compositions Classiques et Modernes pour Piano. Degré 1 ; 260). BN, sygn.: Mus.III.78.265, [online] <http://polona.pl/item/70314864> [dostęp 13.11.2020].
- Gounod C., *Faust*. Akt 3, nr 5: *Śpiew Siebla: Kwiatki wyjawcie jej = Fates lui mes aveux*, Warszawa: Gebethner i Wolff, [post 1918], 9 s. ; 32 cm, (Opera w Salonie ; 156). BN, sygn.: Mus.III.105.143, [online] <http://polona.pl/item/68395983> [dostęp 13.11.2020].
- Gutmann A., *Le tourbillon*, galop [brillant op. 37], Warszawa: F. Hösick, [ok. 1880], 13 s. : il. ; 32 cm, (Les Deux Soeurs ; 12). BN, sygn.: Mus.III.80.105, [online], <http://polona.pl/item/39646672> [dostęp 13.11.2020].
- Köhler L., *Petite école de la vélocité (sans octaves)*, op. 242. Cah. 2, Warszawa: M. Arct, [post 1918], 9 s. ; 33 cm, (Études et Exercices. Degré 3 ; 3). BN, sygn.: Mus.III.89.912 ; Mus.III.65.276 ; Mus.III.116.808, [online] <http://polona.pl/item/78624945> [dostęp 13.11.2020].
- Kutschera A., *Mateczko, ach, co mi się śniło = (Weisst du, Mutterl, was i träumt hab?)* op. 4, sł. pol. B. Londyńskiego, Warszawa: Gebethner i Wolff, [po 1910], 3, [1] strona ; 34 cm, (Wesołe Piosenki ; 16). BN, sygn.: Mus.III.90.787, [online] <http://polona.pl/item/71171983> [dostęp 13.11.2020].
- Löschhorn A., *Sonate* op. 101, no. 1, 1re partie, Varsovie: L. Polak, cenz. 1882, strony 2 [i] 5 ; 34 cm, (Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul, Morceaux Faciles et de Moyenne Difficultés ; 8). BN, sygn.: Mus.III.94.105, [online] <http://polona.pl/item/74775850> [dostęp 13.11.2020].
- Mascagni P., *L'amico Fritz*: No. 1, *Romanza Son pochi fiori = Romans o fijołkach* [na sopran i fortepian]. Varsavia ; Moscou: Gebethner e Wolff ; J. Hilckner (Lit. J. Mękariski 40 Krak. Przedm. w Warszawie), cenz. 1891. BG AMuz., nr inw. N 47524; sygn.: 78(0.068) Masca P - L'amic-Roman.

- Mendelssohn-Bartholdy F., *Marche nuptiale du Songe d'une nuit d'été*, Varsovie: Gebethner & Wolff, [ok. 1880], 5 s. ; 33 cm, (Répertoire des Pièces Classiques et Modernes pour Piano Seul. Suite 2, Morceaux Faciles et de Moyenne Difficultés ; 6). BN, sygn.: Mus.III.87.301, [online] <http://polona.pl/item/65514563> [dostęp 13.11.2020].
- Moniuszko S., *Verbum Nobile* [...], sł. J. Chęcińskiego, Warszawa-Kraków: Gebethner i Wolff, [druk po 1919]. BG AMuz., nr inw. N 44420, sygn.: 78(0.068) Moniu S – Verbu/Sta.
- Osmański W., *Brunetka polka* [op. 47], Varsovie: H. Trenkler, [około 1880], 4 s., il. ; 31 cm, (Pluie de Fleurs), H 16 T, BN sygn.: Mus.III.143.082.
- Puccini G., *Tosca*. Akt 2: *Modlitwa Toski*, Warszawa: Gebethner i Wolff, [1912-1915], 5 s. ; 32 cm, (Opera w Salonie ; 125). BN, sygn.: Mus.III.150.007, [online] <http://polona.pl/item/14522420> [dostęp 13.11.2020].
- Wydawnictwa pedagogiczno-muzyczne Wydawnictwa i Księgarni M. Arcta w Warszawie, Warszawa: Księgarnia i Skład Nut M. Arcta, [1909].

Opracowania:

- Bieńkowska B., *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005.
- Dunin J., *Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX-XX wieku*, oprac., wstępem poprzedził i podał do druku J. Ladorucki, Łódź 2018.
- Emile Hauck (?-1963)*, [w:] Bibliothèque Nationale de France, [online] <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb14842921v> [dostęp 13.11.2020].
- Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer [i in.], Wrocław 1971.
- Kowalska H., *Serie nutowe w repertuarze wydawców muzykaliów w okresie zaborów*, „Roczniki Biblioteczne” 2005, R. 49, s. 123-136.
- Leliwa Tadeusz*, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego*. [T. 1:] 1765-1965, [na podstawie materiałów S. Dąbrowskiego oprac. red. Z. Raszewski i in.], Warszawa 1973, s. 372.
- Lin Władysław*, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego*. [T. 1:] 1765-1965, [na podstawie materiałów S. Dąbrowskiego oprac. red. Z. Raszewski i in.], Warszawa 1973, s. 383.
- Rapacki Wincenty*, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego*. [T. 1:] 1765-1965, [na podstawie materiałów S. Dąbrowskiego oprac. red. Z. Raszewski i in.], Warszawa 1973, s. 583.
- Redo Józef Stanisław*, [w:] *Słownik biograficzny teatru polskiego*. [T. 1:] 1765-1965, [na podstawie materiałów S. Dąbrowskiego oprac. red. Z. Raszewski i in.], Warszawa 1973, s. 589.
- Rutkowska A., *Działalność pedagogiczna Instytutu Muzycznego Warszawskiego (1860-1918)*, Warszawa 1967.
- Tomaszewski W., *Informacja wydawniczo-księgarska o warszawskich drukach muzycznych w latach 1772-1865*, [w:] *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa* pod red. J. Kosteckiego, T. 3, Warszawa 1991, s. 41-73.